

संत बहिणाबाईच्या अभंगांतील सामाजिक व आध्यात्मिक नीतीमूल्य

डॉसविता ज्ञानेश्वर वावगे.

प्राध्यापक, मराठी विभाग

श्री.मुक्तानंद महाविद्यालय गंगापूर, जि.छत्रपती संभाजीनगर, महाराष्ट्र(भारत)

wawgesavita@gmail.com

सारांश: संत बहिणाबाईच्या अभंगांतील नीती या विषयात संत बहिणाबाई यांच्या जीवनकार्याचा आणि त्यांच्या अभंगांमधून व्यक्त झालेल्या नैतिक विचारांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संत बहिणाबाई या वारकरी संप्रदायातील महत्त्वाच्या कवयित्री असून त्यांनी साध्या, सरळ आणि लोकाभिमुख भाषेत समाजाला योग्य जीवनमार्ग दाखवला. धार्मिक वातावरणात वाढ झाल्यामुळे त्यांच्या जीवनात भक्ती, सदाचार आणि अध्यात्म यांना विशेष महत्त्व होते. वैवाहिक जीवनात अनेक अडचणी येऊनही त्यांनी संयम, श्रद्धा आणि नीती यांचा मार्ग सोडला नाही. संत तुकाराम महाराजांचा त्यांच्या विचारांवर मोठा प्रभाव होता. त्यांनी तुकाराम महाराजांना गुरू मानले आणि त्यांच्या अभंगांमधून त्यांच्या विचारांचे प्रतिबिंब दिसून येते. बहिणाबाईच्या अभंगांमध्ये सत्य, कर्म, दया, क्षमा, नम्रता, समभाव आणि भगवतभक्ती यांसारख्या नीतीमूल्यांचे प्रभावी वर्णन आहे. त्यांनी केवळ उपदेश न करता उदाहरणांच्या माध्यमातून ही मूल्ये प्रत्यक्ष जीवनात कशी आचरणात आणावीत हे स्पष्ट केले आहे. बहिणाबाईच्या अभंगांतील नीती मानवी जीवनाला नैतिक अधिष्ठान देणारी असून आजच्या काळातही ती तितकीच उपयुक्त आहे. त्यामुळे त्यांचे साहित्य सामाजिक, नैतिक व आध्यात्मिक दृष्ट्या अत्यंत मार्गदर्शक ठरते.

मुख्य शब्द: नीती, सदाचार, वैराग्य, समभाव, अधिष्ठान.

1. प्रस्तावना

संत बहिणाबाई (इ.स. १६२८-१७०८) या महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायाच्या कवयित्री होत्या. त्यांचा जन्म देवगाव रंगारी (जि. बुलढाणा) येथे झाला. त्यांनी आपल्या अभंगांमधून अत्यंत साध्या भाषेत नीती, सदाचार आणि भगवतभक्तीचे महत्त्व सांगितले. त्यांचे अभंग आजही समाजाला मार्गदर्शन करतात.

प्रारंभिक जीवन

बहिणाबाईंचा जन्म इ.स. 1628 मध्ये देवगाव रंगारी तालुका सिंदखेड राजा, जिल्हा बुलढाणा येथे झाला. त्यांचे वडील आत्माराम कुलकर्णी आणि आई जानकीबाई हे विठ्ठलाचे भक्त होते. बहिणाबाईंचे बालपण धार्मिक वातावरणात गेले. त्यांना लहानपणापासूनच अध्यात्माची ओढ होती. वयाच्या पाचव्या वर्षी त्यांचा विवाह नागोजी कुलकर्णी यांच्याशी झाला.

वैवाहिक जीवन आणि आध्यात्मिक ओढ

बहिणाबाईंचे वैवाहिक जीवन सुख-दुःखांनी भरलेले होते. त्यांना संसारात अनेक अडचणी आल्या, परंतु त्यांनी आपली भक्ती आणि नीती कधीही सोडली नाही. त्यांचे पती नागोजी हे धार्मिक वृत्तीचे होते, परंतु त्यांना बहिणाबाईंच्या आध्यात्मिक ओढीबद्दल शंका होती. एकदा बहिणाबाईंना विठ्ठलाचा साक्षात्कार झाला, तेव्हा नागोजींनी त्यांची महती ओळखली आणि त्यांना साथ दिली.

संत तुकाराम महाराजांचा प्रभाव

बहिणाबाई संत तुकाराम महाराजांच्या समकालीन होत्या. त्यांनी तुकाराम महाराजांना आपले गुरू मानले. त्यांच्या भेटीनंतर बहिणाबाईंच्या जीवनाला नवी दिशा मिळाली. तुकाराम महाराजांच्या अभंगांचा आणि विचारांचा त्यांच्यावर खूप मोठा प्रभाव होता. त्यांनी आपल्या अभंगांमध्ये तुकाराम महाराजांचा उल्लेख अनेक वेळा केला आहे.

2. अभंगांतील नीती

बहिणाबाईंच्या अभंगांमध्ये नीती आणि सदाचाराचे महत्त्व सांगितले आहे. त्यांनी लोकांना सत्य बोलणे, चांगले कर्म करणे, दुसऱ्यांना मदत करणे आणि भगवतभक्ती करणे यांसारख्या गोष्टी शिकवल्या. त्यांच्या काही अभंगांतील नीती विचार:

१. सत्य आणि प्रामाणिकपणा

अभंग:

"सत्य बोला, सत्य करा, सत्य वाचे वदा।

असत्य त्याग करा, मार्ग हा सुगमा ॥"

अर्थ: नेहमी सत्य बोला, सत्य आचरण करा आणि सत्य वचनांचा उच्चार करा. असत्याचा त्याग करा, कारण सत्यतेचा मार्ग जीवनात सुख आणि शांती देतो.

उदाहरण: बहिणाबाईंनी या अभंगातून केवळ सत्य बोलण्याचा उपदेश दिला नाही, तर ते आपल्या जीवनात कसे आकलन करावे हेही सांगितले. त्या म्हणतात, की सत्य बोलणे म्हणजे केवळ शब्दांनी खरे असणे नव्हे, तर आपल्या कृतीतूनही ते दिसले पाहिजे. जर तुम्ही कोणाला मदत करण्याचे वचन दिले, तर ते पूर्ण करा. खोटे बोलून कोणालाही फसवू नका.

२. कर्म आणि कर्तव्य

अभंग:

"कर्म करा चांगले, फळ त्याचे भोगणे |

वाईट कर्म टाळणे, हे अनमोल जीवन ॥"

अर्थ: चांगले कर्म करा, कारण त्याचे फळ तुम्हाला भोगावे लागते. वाईट कर्म टाळण्याचा प्रयत्न करा, कारण हे जीवन अनमोल आहे.

उदाहरण: बहिणाबाईंनी कर्म आणि कर्तव्याचे महत्त्व सांगताना एका शेतकऱ्याचे उदाहरण दिले आहे. शेतकरी आपल्या शेतात प्रामाणिकपणे काम करतो, चांगले बी पेरतो आणि जमिनीची काळजी घेतो, त्यामुळे त्याला चांगले पीक मिळते. त्याचप्रमाणे, विद्यार्थ्यांनी मन लावून अभ्यास केला, तर ते परीक्षेत नक्कीच उत्तीर्ण होतील.

३. दया आणि करुणा

अभंग:

"दया करा जीवांनो, प्रेम द्या जगाला |

दुःखितांना मदत करा, मार्ग दाखवा त्याला ॥"

अर्थ: सर्व जीवांवर दया करा आणि जगाला प्रेम द्या. दुःखी लोकांना मदत करा आणि त्यांना योग्य मार्ग दाखवा.

उदाहरण: बहिणाबाई म्हणतात, की दया म्हणजे केवळ माणसांवरच नव्हे, तर प्राण्यांवरही प्रेम करणे. जर तुम्हाला रस्त्यात एखादा जखमी प्राणी दिसला, तर त्याला मदत करा. गरीब आणि गरजू लोकांना अन्नदान करा.

४. क्षमा

अर्थ: क्षमा करणे म्हणजे दुसऱ्यांच्या चुका माफ करणे.

उदाहरण: बहिणाबाई म्हणतात, की जर कोणी तुम्हाला वाईट बोलले, तर त्याला क्षमा करा. मनात कोणताही राग ठेवू नका. क्षमा केल्याने तुमचे मन शांत होईल.

५. नम्रता

अर्थ: नम्रता म्हणजे अहंकार नसणे आणि इतरांचा आदर करणे.

उदाहरण: बहिणाबाई म्हणतात, की जर तुमच्याकडे ज्ञान असेल, तर त्याचा गर्व करू नका. इतरांना आदरपूर्वक शिकवा आणि मदत करा.

६. भगवतभक्ती

अभंग:

"भक्ती करा देवाची, चित्त ठेवा निर्मळ |

संसार सुखाचा करा, मार्ग हा सरळ ॥"

अर्थ: देवाची भक्ती करा आणि आपले मन शुद्ध ठेवा. त्यामुळे तुमचा संसार सुखी होईल, कारण हाच जीवनाचा खरा मार्ग आहे.

३. उदाहरण: बहिणाबाई म्हणतात, की देवाची भक्ती म्हणजे केवळ पूजा करणे नव्हे, तर आपल्या मनात चांगले विचार ठेवणे आणि चांगले कर्म करणे. देवाला नेहमी आठवण

संत बहिणाबाईंवर संत तुकाराम महाराजांचा प्रभाव

संत बहिणाबाई या वारकरी संप्रदायातील एक महत्त्वाच्या कवयित्री होत्या. त्यांच्या जीवनावर आणि कार्यावर संत तुकाराम महाराजांचा खूप मोठा प्रभाव होता. बहिणाबाईंनी तुकाराम महाराजांना आपले गुरू मानले आणि त्यांच्या अभंगांमधून त्यांच्याबद्दल आदर व्यक्त केला आहे.

१. **समकालीनता:** संत बहिणाबाई आणि संत तुकाराम महाराज हे समकालीन होते. तुकाराम महाराज (१६०८ -१६५०) यांच्या निधनानंतर काही वर्षांनी बहिणाबाईंनी आपले अभंग लेखन सुरू केले. त्यामुळे त्यांना तुकाराम महाराजांच्या कीर्तनांचा, अभंगांचा आणि त्यांच्या उपदेशांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेता आला.

२. **भेटी आणि मार्गदर्शन:** अख्यायिकांनुसार, बहिणाबाईंना संत तुकाराम महाराजांनी स्वप्नात दृष्टांत दिला होता आणि त्यांना आपले शिष्य बनण्यास सांगितले होते. प्रत्यक्ष भेटीमध्ये तुकाराम महाराजांनी त्यांना मार्गदर्शन केले आणि अभंग रचना करण्याची प्रेरणा दिली, असे मानले जाते.

३. **अभंगांमधील उल्लेख:** बहिणाबाईंच्या अभंगांमध्ये तुकाराम महाराजांचा अनेक ठिकाणी उल्लेख आढळतो. त्या तुकाराम महाराजांना आपला मार्गदर्शक, गुरू आणि आदर्श मानतात. त्यांच्या अभंगांमधून तुकाराम महाराजांच्या शिकवणुकीचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो.
४. **विचारांचा प्रभाव:** तुकाराम महाराजांच्या विचारांचा बहिणाबाईंच्या अभंगांवर खूप मोठा प्रभाव होता.
 - वैराग्य आणि संसार: तुकाराम महाराजांनी संसारात राहून वैराग्य साधण्याचा मार्ग दाखवला, तोच विचार बहिणाबाईंनी आपल्या अभंगातून मांडला.
 - जातिभेद आणि कर्मकांड विरोध: तुकाराम महाराजांप्रमाणेच बहिणाबाईंनीही जातिभेद आणि कर्मकांडाला विरोध केला आणि भक्तीमार्गाचे महत्त्व सांगितले.
 - नामस्मरण आणि भक्ती: तुकाराम महाराजांनी नामस्मरण आणि भगवतभक्तीवर जोर दिला. बहिणाबाईंनीही आपल्या अभंगातून लोकांना नामस्मरण करण्याचा आणि देवाची भक्ती करण्याचा संदेश दिला.
५. **भाषेची सरलता:** तुकाराम महाराजांप्रमाणेच बहिणाबाईंच्या अभंगांची भाषा सोपी आणि सरळ आहे. त्यांनी सामान्य लोकांना समजेल अशा भाषेत आपले विचार मांडले. त्यामुळे त्यांचे अभंग आजही लोकप्रिय आहेत.
६. **सामाजिक जाणीव:** तुकाराम महाराजांप्रमाणेच बहिणाबाईंनी समाजातील वाईट गोष्टींवर टीका केली आणि लोकांना चांगले जीवन जगण्याची प्रेरणा दिली. त्यांनी आपल्या अभंगातून अंधश्रद्धा, रूढी आणि परंपरा यांवर प्रहार केले.

उदाहरण: बहिणाबाईंच्या एका अभंगात त्या म्हणतात:

"धन्य तुकाराम, तयाची संगती।
जन्मोजन्मी चित्ती, वास केला।।"

या अभंगातून बहिणाबाई तुकाराम महाराजांच्या सानिध्यात राहिल्याने त्यांच्या मनात बदल झाला, असे व्यक्त करतात. संत बहिणाबाईंच्या अभंगातील नीती: उदाहरणांसहित सविस्तर विवेचन: संत बहिणाबाई (इ.स.१६२८-१७०८) यांनी आपल्या अभंगांमधून जीवनातील नैतिक मूल्यांचे महत्त्व सांगितले आहे. त्यांच्या अभंगांमध्ये सत्य, कर्म, दया, क्षमा, नम्रता, भगवतभक्ती आणि समभाव यांसारख्या गुणांचे महत्त्व विशद केले आहे. या गुणांना त्यांनी केवळ उपदेश म्हणून न सांगता, ते आपल्या जीवनात कसे आकलन करावे, हे विविध उदाहरणांच्या माध्यमातून स्पष्ट केले आहे.

संदर्भग्रंथसूची

१. बहिणाबाई चौधरी. (१९८५). बहिणाबाईंचे अभंग. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.
२. तुकाराम महाराज. (१९७३). तुकाराम गाथा. पुणे: वि. सा. खरे प्रकाशन.
३. पुरंदरे, बाबासाहेब (संपा.). (१९९२). वारकरी संत साहित्य संकलन. पुणे: महाराष्ट्र साहित्य परिषद.
४. देशमुख, शंकरराव. (१९७८). संत बहिणाबाई: जीवन व कार्य. औरंगाबाद: मराठी साहित्य परिषद.
५. जोशी, शं. भा. (१९९५). संत साहित्याचा अभ्यास. मुंबई: मौज प्रकाशन.
६. वझे, पं. गोविंद. (२००१). वारकरी संप्रदायाचा इतिहास व विचार. पुणे: सुजाता प्रकाशन.
७. कुलकर्णी, सुनीता. (२०१०). संतसाहित्याची नीतीदृष्टी. नागपूर: विद्या प्रकाशन.
८. पाटील, मीनाक्षी. (२०१५). बहिणाबाईंच्या अभंगातील नीतीचे तत्त्वज्ञान. साहित्य अकादमी मासिक, ४४-५२.
९. देशपांडे, वि. ग. (२०१८). संत तुकारामांचा बहिणाबाईंवर प्रभाव. मराठी संशोधन पत्रिका, १२(३), १२१-१३०.